

2. Галета О. Від антології до онтології: антологія як спосіб репрезентації української літератури кінця XIX – початку XXI ст.: монографія. Київ: Смолоскип, 2015. 640 с.
3. Кирчанів М. Канадська література у пошуках українського коріння (проблеми творчості Дженіс Кулик Кифер. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки.* 2007. Вип. 9. С. 315–325.
4. Кирчів Р. Двадцяте століття в українському фольклорі. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2010. С. 536.
5. Українська канадіана. Збірник матеріалів з історії українців Канади: у 4 Т. / [наук.ред. М. Гримич; упор. В.Кіпіані, М. Гримич]. Т. 1. : Піонерський період. Київ : Дуліби, 2016. 288 с.
6. Шестопалова Т. На шляхах синтезу думки (теоретичні засновки спадщини Юрія Лавріненка) Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. С. 320.

УДК 821.161.2-312.1.09

ІДЕЙНО-ТЕМАТИЧНІ, ЖАНРОВО-СТИЛЬОВІ АСПЕКТИ ПРОЗИ ОЛЬГИ МАК

IDEA-THEMATIC, GENRE-STYLE ASPECTS OF THE OLHA MAK'S PROSE

Кузь В.В.,

orcid.org/0000-0002-3497-5733

здобувач кафедри теорії і методики

української та світової літератури

*Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

У статті охарактеризовано прозу письменників української діаспори другої половини XX століття. Особливий акцент у статті зроблено на жанрово-стильовому розмаїтті жіночого прозового письма. За зразок взято матеріали окремих творів Ольги Мак. У статті з'ясовано, що письменниця збагатила українську літературу новаторським підходом до майстерного творення української прози в умовах полікультурності, полілінгвальності. У статті проаналізовано композиційні, ідейно-тематичні та жанрово-стильові елементи та доведено, що Ольга Мак майстерно зобразила психологічні типи, голоси яких зазвучали різними тональностями, а композиційні прийоми, сюжети, стилістичні параметри по-особливому оновилися ліричним та орнаментальним письмом за зразками західно-європейської культури, але з підкреслено національною totoжністю, ідентичністю, ментальністю, що притаманні українцям.

Ключові слова: епічні твори, кінетична енергія, жанр, стиль, персонаж, жіноча проза, композиційні елементи, тематика.

В статье охарактеризовано прозу писателей украинской диаспоры второй половины XX века. Особый акцент в статье сделан на жанрово-стилевом разнообразии женского прозаического письма. За образец взяты материалы отдельных произведений Ольги Мак. В статье выяснено, что писательница обогатила украинскую литературу новаторским подходом к искусному созданию украинской прозы в условиях поликультурности, полилингвальности. В статье проанализированы композиционные, идейно-тематические и жанрово-стилевые элементы и доказано, что Ольга Мак мастерски изобразила психологические типы, голоса которых зазвучали различными тональностями, а композиционные приемы, сюжеты, стилистические параметры по-особенному оновились лирическим и орнаментальным письмом по образцам западноевропейской культуры, но подчеркнуты национальным тождеством, идентичностью, ментальностью, которые присущи украинцам.

Ключевые слова: эпические произведения, кинетическая энергия, жанр, стиль, персонаж, женская проза, композиционные элементы, тематика.

The article describes the prose created by the writers of the Ukrainian diaspora of the second half of the XXth century. Special emphasis is placed on the genre-style diversity of female prose writing. As an example, materials of some works by Olha Mak have been taken. It has been found out that the writer enriched Ukrainian literature with the innovative approach to masterful creation of Ukrainian prose under the conditions of multiculturalism, semi-linguistics. Compositional, ideological-thematic and genre-style elements have been analyzed. It is proved that Olha Mak skilfully depicted psychological types, whose voices sounded with different tones, and the compositional techniques, plots, stylistic parameters in a specially updated lyrical and ornamental writing on samples of Western European culture, emphasized by the national identity, sameness and mentality inherent in Ukrainians.

Key Words: epic works, kinetic energy, genre, style, character, female prose, compositional elements, themes.

Постановка проблеми. В українському літературознавстві з початку 90-х років минулого століття активізувалося дослідженням вивчення художньої практики діаспорних письменників. Однак науковці переважно характеризують мистецтво слова окремих письменників, оминаючи специфіку творення діаспорної жіночої прози, її композиційних, ідейно-тематичних, жанрово-стильових елементів. Спорадичність, не системність студіювання діаспорної прози на сьогодні залишається відкритою проблемою в науці про літературу, до кінця не з'ясованою, що зумовлює актуальність теми нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діаспорна проза приваблює увагу дослідників своєю багатоаспектною тематикою, стильовим новаторством, глибиною висвітлення порушених проблем. Творчість еміграційних письменників стала предметом наукових студій та розвідок (М. Жулинський, Л. Тарнашинська, І. Руснак, Ю. Ковалів, М. Ільницький, М. Неврлий, В. Мацько, Я. Нагорний, Т. Швець, І. Нікітова, О. Коломієць та інші). У монографії «Українська еміграційна проза ХХ століття» В. Мацько зауважує, що «на сучасному етапі особливої актуальності набувають проблеми інтеграції України у світовий культурний простір, конструктивного діалогу з інонаціональними культурами, головною умовою якого є збереження національної ідентичності. Вивчення творчості письменників діаспори, з огляду на історико-культурні умови, в яких їм довелося творити, допомагає дати відповіді на зазначені питання, значно розширити сферу мистецької комунікації». Означені критерії розкривають шляхи поступу, розвитку історико-літературного процесу минулого століття поза межами Батьківщини, виокремлюють внесок письменників у розбудову української культури.

Мета статті полягає в тому, щоб на прикладі художньої практики Ольги Мак проаналізувати ідейно-тематичні та жанрово-стильові аспекти її прозових творів.

Виклад основного матеріалу. Українська діаспорна проза другої половини ХХ століття збагатилася тематично-жанровою палітрою: романи з історичною тематикою (Ю. Косач, С. Любомирський, І. Багрянний, М. Лазорський, У. Самчук), світового революційного пригортництва (О. Мак, О. Звичайна), історичного біографізму (М. Приходько, Г. Журба, О. Ізарський), діаспорний дискурс постколоніалізму (І. Багрянний, О. Звичайна, О. Мак, О. Гай-Головко), експериментальними структурами (Е. Андіївська, Ю. Тарнавський), фантастики (Л. Коваленко,

В. Винниченко), романом-хронікою (В. Барка, У. Самчук). Роман збагатився внутрішньожанровими модифікаціями: соціально-політичний (З. Дончук, В. Винниченко), проблемно-психологічний (В. Домонтович), роман-притча (В. Барка). Повісті збагатилися мотивами історичного детективу (Д. Гуменна, В. Вовк, І. Качуровський, Л. Полтава, Т. Осьмачка), побутової сатири (А. Гак, О. Запорожець-Девлад, С. Коваленко, С. Ломачка, Г. Черінь), соціально-побутовою тематикою (О. Мак, О. Гай-Головко, О. Керч), фантастичними (Л. Полтава), експериментальними (В. Вовк) та біографічними творами (В. Чапленко, Д. Нитченко). Проза малих жанрових форм репрезентована сатиричними оповіданнями (Г. Черінь, Л. Богуславець, С. Кузьменко, О. Смотрич), готичними (І. Качуровський, С. Яблонська, В. Вовк, Я. Острук, М. Голод, М. Левицький), історичними (В. Софронів-Левицький, О. Мак, В. Домонтович), інтелектуально-психологічними (О. Смотрич, В. Махно), релігійними (О. Копач, Л. Коваленко, Л. Храплива, В. Вовк, О. Мак, В. Махно), міфічними (В. Вовк, Ю. Тарнавський, Д. Комілевська), дитячими творами (Г. Черінь, О. Мак, А. Косовська, В. Вовк, Д. Нитченко, Р. Завадович, Л. Храплива, В. Радзикович, М. Погідний-Угорчак, В. Барагура, Л. Полтава, І. Наріжна, Л. Бризгун-Шанта).

Епічні твори письменників української діаспори були генеровані не лише потребами історичних подій, політичних протистоянь, що призвели до вимушеної еміграції письменників, а й оновленням естетичних концепцій. Останні були суголосні західноєвропейській філософії, демократичним принципам вільного розвитку творчої особистості, кінетичною енергією, яка, динамізуючи по висхідній, мала б вивести українську літературу на орбіту кращих взірців світової культури. Серед прозаїків на особливу увагу заслуговує жіноча проза (О. Керч, О. Мак, С. Кузьменко, В. Вовк, Е. Андіївська, Д. Гуменна, Л. Горлиця (О. Костюк), Г. Черінь, Л. Коваленко, О. Копач та інші).

У роки Другої світової війни О. Мак змушена була покинути Україну, і, як згадує В. Юрченко, «...перед нею стелилася незвідана дорога скитальщини й поневірян на чужині» [1]. О. Мак, як дружина «ворога народу», вирішила відступати на Захід, подолати шлях невідомого: у 1943 році із двома неповнолітніми дочками опиняється у Добромилі (нині Старосамбірський район Львівської області), де познайомилась із журналістом М. Гецом, з яким по війні одружилась. І знову – відступ, на цей раз до Словаччини,

згодом – до Австрії. Окремі дослідники вважають, що до творення художнього світу вона долучилась під час навчання в Ніжинському педагогічному інституті. Внесемо уточнення, бо, сама письменниця у 1966 році в журналі «Юнак» свідчить: «Уважаю, що початком моєї літературної роботи були два віршових рядки, написані у віці 9 років:

А серденько моє в'ється

І, мов риба об лід, б'ється.

Написавши цих два рядки з одного розмаху, я відразу ж страшенно зніяковіла через їхню незугарність, бо у віці 9 років дитина вже розуміє, що серце не може «витися», оскільки не є подібним ані до хмелю, ані до гадини, а щодо «риби об лід», то воно було занадто клепанним. Зрештою всякі «серденька», чи там інші «риби об лід» були жалюгідними, щоб висловити бодай тінь того великого, нез'ясованого смутку і тієї солодкої тривоги, що є вислідом потягу до чогось надзвичайного, притаманного, мабуть, усім тим, хто народжений із мистецьким вірусом у крові. В усякому разі в мене ці почування прокинулись досить рано й мучили мене дошкульно саме тому, що я їх не могла ні вияснити, ні зрозуміти...» [2, с. 3-4].

Вона серйозно захопилась реалізовувати художню практику, будучи студенткою педінституту, але друкуватись не поспішала, бо не хотіла бути одним з авторів заагажованої літератури, саме тієї, яка домінувала в СРСР на засадах ленінської теорії партійності, тому не могла продукувати творчі «шедеври» за зразками задалегідь розробленими більшовицькими ідеологами. В Австрії О. Мак виходить на публіку – друкується у тижневику П. Волиняка «Нові дні», газеті «Свобода». Перша її стаття називалася «До праці», у якій закликала українських емігрантів (і, власне, себе) до творчого розвою в ім'я поширення інформації про утиски свобод і громадянських прав в Радянській Україні, репресії, перекреслювати («пером по перах») заагажовану літературу, або бодай поєднати її з високим художнім, естетично наснаженим словом задля блага і наближення дня незалежності України. Недаремно в одному з інтерв'ю заявляла, що в Радянській Україні писати так, як хотіла, не могла, а писати так, як вимагалось – не бажала, бо «продажність не лежить у моїй вдачі, й тому я махнула рукою на своє покликання» [3, с. 9].

У 1949 році родина Гец емігрує до Бразилії. Бразильський період (1949-1970 роки) відзначається продуктивною творчою працею. Про цей початковий період життя у країні Південної Америки в листі (11 жовтня 1993 року) до

В. Мацька, крім романів «Жаїра» (1957-1958 роки), «Проти переконань» (1960 рік), повістей «Бог вогню» (1956 рік), «Чудасій» (1956 рік), «Руслом угору» (1973 рік), «Куди йшла стежка» (1961 рік), розповідає і про малу прозу: «... за історичне оповідання «Лебідка» – перша премія СФУЖО. У 1972 році на конкурсі Союзу українців Канади в Едмонтоні драматичний етюд «Дала дівчина хустину» – третьою нагородою. З більших творів, друківаних фейлетонами в періодичній пресі, слід відзначити такі: «Земля плаче», «Шкіци з Бразилії», «Українське село під більшовиками», «Червоний Скетч у Словацькому виконанні», «Мої учителі», «Коли скрипіли возики», «За гріхи батьків», «Воно знову оживає» – драматичний етюд з останніх днів життя Тараса Шевченка, «Суджена», «На місячній промені», «Душа дикого степу», «Любо», «Сила юності», «Орденосець», «Історія половини вишиваного рушника» [4, с. 264-265]. Навіть не заглиблюючись у текст, самі назви творів указують на розширену тематику творів малої прози письменниці: історична, соціально-побутова, шевченкознавча, інтелектуально-психологічна, сільська, проблематика життя українців на еміграції.

Ольга Мак була серед номінантів на Нобелівську премію, але тоді, у 1958 році, нобелівський лауреат Альбер Камю висунув кандидатуру Б. Пастернака, і таки нагородили його «за значні досягнення у сучасній ліричній поезії, а також за продовження традицій великого російського епічного роману». Однак він через цькування в СРСР змушений був відмовитись від нагороди. У телеграмі на адресу Шведської академії чітко вказав причину відмови: «З огляду на те значення, яке здобула присуджена мені нагорода в суспільстві, до якого я належу, я повинен від неї відмовитися. Не сприймайте за образу мою добровільну відмову» [5]. Якби А. Камю передбачив наслідки та не висував би кандидатуру Б. Пастернака, у такому разі українська письменниця О. Мак могла б стати нобелівським лауреатом за повість «Чудасій».

Ольга Мак зростала в нестатках, як свідчить її ровесниця Т. Сис (Бистрицька), «...життя було важке. Оля Петрушка була аж синя – така прозора від голоду. <...> Яюсь до себе я запросила Ольгу. Побачила моя сердешна матір цю подружку та й руками сплеснула: «Доцю мамина, а ти чому аж світишся! Хто в тебе є? Що роблять батьки?». «Батько давно вмер, мама шие капчики, продає на Польських фільварках, на Плані». У моєї мами градом покотилися сльози. Додому Ольга вже йшла не з порожніми руками, а з квасолею, кукурудзян-

кою і пляшкою молока. З того дня так і повелося, і коли та дякувала, матір відповідала одне: «Рука того, хто дає не обідніє» [6, с. 3]. Подібна історія дитячих літ О. Мак певною мірою суголосна до французького ровесника письменниці А. Камю, батько якого загинув на фронті Першої світової війни. Уже будши дорослим, відомий філософ і літератор висловлював таку квінтесенцію: «Я був десь на півдорозі між злиднями та сонцем. Злидні не дозволяли мені повірити, нібито все гаразд в історії та під сонцем; сонце навчало мене, що історія – це ще не все. Змінити життя – так, але тільки не світ, який я обожнював» [7].

О. Мак не змінювала зовнішній світ, безумовно, але вона своїми творами змінювала внутрішній світ читачів. Її головна мета полягала в тому, аби засобами художнього слова виховувати любов до України, її історії, культури, щоб юне покоління гідно несло дорогою життя ім'я Людини. Писала українською мовою в поліетнічному середовищі з надією, що колись її твори знайдуть своє призначення і на рідній землі, бо, як риторично закцентує Л. Храплива-Щур, **«чи могла б бути більша мрія для нас, емігрантів, як те, щоб нас знали й читали в рідному краю?!»** [1]. Для дітей О. Мак на чужині написала низку казок, оповідань, окремими книгами вийшли «Призабуті казки» (1977 рік), «Як Олег Царгород здобув» (1989 рік), а в Україні – повість «Каміння під косою» (1994 рік), казка «Як Іван-великан чортів перехитрив» (2005 рік) [8, с. 117-122].

У хрестоматії «Літературна Хмельниччина ХХ століття» В. Мацько творчість О. Мак характеризує так: «У більшості прозових творів зображена молодь, яка прагне до морального вдосконалення, шукає свою стежку в житті. Головних героїв письменниця наділяє рисами доброти, людяності, високих гуманістичних ідеалів, поривань. Стиль її письма позначений імпресіоністичною наснагою, пройнятий ностальгійними елементами любові до України. Її герої вольові, сповнені енергії, люблять свій народ, свою країну» [9, с. 116-117]. Від себе додамо, що, працюючи у малому жанрі, письменниця виформувала структуру аксіології буття молодшого покоління на підставі усної народної та літературної творчості, того духовного досвіду, який співзвучний морально-естетичним принципам українців, християнському вченню («Кипарисовий хрестик», «Як Іван-великан чортів перехитрив», «Казка про Киянку Красуню Подолянку»). Хоча, за Ю. Шерехом, досвід поглинає в себе законмірні відмінності: «Покоління – навіть найбільш стандартизоване й змеханізоване – ніколи

не цілість. Вона складається з прошарків [...] І ще важливіше: воно складається з людей. Люди покоління мають спільні риси, але це все-таки індивіди» [10, с. 462].

Дослідник В. Бузейчук слушно зазначає: «Ольга Мак важливим своїм завданням бачила справу виховання українців, передусім дітей та юнацтва, які гідні високого звання Людини, як вона бачила її у своїх ідеалістичних мріях» [1]. Підтверджуючи ілюстрацію, пошлемося на бачення проблеми людини та світу самим прозаїком, а також зацікавлення історичною тематикою: «Що саме найрадіше описую із життя? Висуваю Людину... люди мали щось своє, інтимне, неподільне, недоступне, щось таке, що завжди буде предметом найбільшого мистецького зацікавлення. І про це я хочу писати. Такий є мій «Чудасій», такими є герої роману «Проти переконань». Питаєте про мою історичну тематiku? Люблю її. Вона посилює в мені віру у визволення України. Народ, який міг зродити стільки керманічів, мудреців, героїв і мучеників, і який по сьогодні вилинує із себе сотні відданих борців, мусить вийти на свою власну дорогу. І ще тому вабить мене історична тематика, що в ній утворилось лише те все, що було велике й важливе...» [2, с. 4].

Наприклад, у романі «Жаїра» авторка передає діалог між вождем Татаурано і дівчиною Жаїрою, яка нагадує образ українки Роксолани: « – Та ти ж зарікалася, що не будеш моєю жінкою. / – О, Татаурано! – винувато вигукнула дівчина і простягнувши до нього благально руки. – Вибач мені, прошу тебе ще раз! Я ж тоді ще того не знала... / – Чого не знала? / – Що ти хутко станеш володарем держави. / Татаурана похилив голову й сумно посміхнувся. / – Занадто забігаєш вперед, Жаїро, – сказав гірко. – Я взагалі не знаю, чи ми збудуємо державу, а, як і збудуємо, то не так хутко. / – Коли? / – На це потрібні десятки років, дівчино... / Жаїра вражено відкинулася назад, бо в її очах Татаурана раптом змалів, змізернів і з героя-лицаря та з казкового королевича став знову лише вбогим морубішабою маленького племені» [2, с. 4]. Авторка тяжіє до осмислення *психосвіту* літературних персонажів, розкриття відсутності емпатії в досвіді вождя племені. Штрихи ж психосвіту самої письменниці увиразнюються у всіх доступних джерелах текстової структури, саме вони розпрозорюють віддзеркалення авторської свідомості та підсвідомої сфери. Мегатекстовий дискурс, психопоетика (художня біографія героїв, їхні монологи у формі сповіді, авторські відступи, ідіостиль, філософські медитації) відбивають простір душі романіста.

Європеїзм, засудження тоталітаризму, проблема нових кадрів в Україні під владою більшовиків яскраво виражені в образах Олексія Уха («Чудасій»), Андрія («Каміння під косою»). Але якщо перший літературний персонаж у місті почувається серед люмпен-пролетаріату диваком, бо таким легше жити, аби не бути репресованим, то другий – прибуває із села Грунь до Харкова, рятуючись від голоду. Знайшлася й добра душа – лікарка Чернявська – прописала хлопця, і тепер він стає учнем фабзавучу, отримує харчову пайку, на заводі виконує денну норму, влившись у трудовий колектив, щоб будувати нове життя. Олексій Ухо глибокий і саркастичний критик тоталітаризму в душі (екзистенційний спротив), він з любов'ю і співчуттям ставиться до простої людини, водночас поєднуючи скептично революційно-романтичний настрій ідеологів комунізму, зі скепсисом і гіркотою в душі дивився на тих, хто безжалісно, жорстоко придушував будь-які прояви, навіть висловлювання, щодо національного визволення. Тому під час війни він емігрує й опиняється у монастирі.

Дотримуючись традиційної системи літературних видів і жанрів, О. Мак, як бачимо, оновлювала і змістоформу, зосібна ознакою стилю є звернення прозаїка до інтелектуально-психологічного письма. Авторка мінімізує прямі портретні характеристики персонажів, детальні побутування, натомість освітлює характеристику героя в аспекті психологізму: на передній план

ставить дифузію ізольованих засобів розкриття характеру, водночас, широко чи пунктирно описує внутрішній світ героя, про що він мислить, які має особливості темпераменту (характеристика екстраверта чи інтроверта), що він почуває у спілкуванні з іншими персонажами.

Висновки. Отже, новизна прози О. Мак увиразнюється через ідейно-емоційний зміст прозового твору, нестандартні зображення конфліктів, композиційних та стильових прийомів. Не озирюючись на аберації, стверджуємо, що діаспорна жіноча проза другої половини ХХ століття заявила про оновлення жанрово-стильової та тематичної системи, і такий модерн був інтелектуальною опозицією до заагажованої прози доби соціалістичного реалізму. О. Мак «розімкнула» увесь історичний простір України аж до ХХ століття, «населила» свою прозу персонажами різних прошарків населення, майстерно зобразила психологічні типи, голоси яких зазвучали різними тональностями-тембрами, а композиційні прийоми, сюжети, стилістичні параметри по-особливому оновилися ліричним та орнаментальним письмом за зразками західноєвропейської культури, але з підкреслено національною тотожністю, ідентичністю, ментальністю, що притаманні українцям.

Усвідомлюємо, що в даній статті лише побіжно простудійовано порушені проблеми. Маємо надію, що наша публікація буде поштовхом для подальших досліджень жіночої діаспорної прози початку ХХІ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бузейчук В. Ольга Мак: писати так, як вимагалось – не бажала. URL: <http://bukvoid.com.ua/events/culture/2013/07/30/152608.html>
2. Мак О. Жаїра. *Юнак*. 1966. Ч.1. С.3–7.
3. Мак О. Видвигаю людину. *Наше життя*. 1960. № 7. С. 9.
4. Мацько В. П. Епістолярний материк. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2018. 446 с.
5. Пастернак Борис. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BA_%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81_%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 2.03.2019)
6. Будзей О. Родом з Підгороддя. *Подільнин*. 2003. 5 вересня. С. 3.
7. Альбер Камю. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D1%8C%D0%B1%D0%B5%D1%80_%D0%9A%D0%B0%D0%BC%D1%8E (дата звернення: 2.03.2019)
8. Мак О. Як Іван-великан чортів перехитрив. *Літературна Хмельниччина ХХ століття: Хрестоматія*. Хмельницький, 2005. С. 117–122.
9. Мацько В. Ольга Мак. *Літературна Хмельниччина ХХ століття: Хрестоматія*. Хмельницький, 2005. С. 116–117.
10. Шерех Ю. МУР і я в МУРі: Сторінки зі спогадів: Матеріали до історії еміграційної літератури. *Третя сторожа: Література. Театр. Ідеології*. Київ : Дніпро, 1993. С. 483–527.